

VU Research Portal

The Interplay between Religion and Society in Ethiopia: Towards a Hermeneutic of Covenant

Girma, M.A.

2010

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Girma, M. A. (2010). *The Interplay between Religion and Society in Ethiopia: Towards a Hermeneutic of Covenant*. [PhD-Thesis – Research external, graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting (Dutch Summary)

De wisselwerking tussen geloof en samenleving in Ethiopië: *naar een hermeneutiek van verbond*

Het doel van deze studie is een onderzoek naar de notie van verbond als een hermeneutisch instrument om de relatie tussen samenleving en geloof in Ethiopië opnieuw te doordenken. Dit onderzoek vindt zijn oorsprong in een sociaal-politiek en cultureel dilemma in de Ethiopische geschiedenis. Aan de ene kant is Ethiopië een diep religieuze samenleving waarvan de wereldbeschouwing in grote mate vorm gekregen heeft vanuit religieuze overtuigingen en praktijken. Als zodanig heeft de invloed van de godsdienst op de sociale en politieke werkelijkheid van Ethiopië een erfenis nagelaten met positieve kanten. Aan de andere kant heeft de geschiedenis steeds weer laten zien dat de invloed van de godsdienst op de sociale en politieke werkelijkheid van Ethiopië evenveel problemen als voordelen met zich heeft gebracht. Ik begin daarom met de vraag: wat is een geschikt conceptueel kader dat deze duidelijke spanning in de verhouding tussen godsdienst en samenleving in Ethiopië kan oplossen? Omdat de notie van verbond van fundamentele betekenis blijkt te zijn voor de Ethiopische identiteit herformuleer ik deze vraag later als: hoe kunnen we de notie van verbond, diep geworteld in de Ethiopische cultuur geworteld als ze is, zo'n inhoud geven dat zij de onvolkomenheden in het traditionele Ethiopische verstaan overwint zonder dat zij van de Ethiopische cultuur en identiteit wordt losgemaakt? Voordat ik op die vraag inga, stel ik eerst de vraag: welke modellen van verstaan van de relatie tussen geloof en samenleving zijn er in de geschiedenis van Ethiopië aanwezig?

Om een antwoord te geven op de laatste vraag, stel ik een grondig onderzoek in naar drie paradigma's voor het verstaan van de interactie tussen geloof en samenleving in Ethiopië. Ik probeer elk paradigma te analyseren in termen van zijn historische achtergrond, zijn wereldbeschouwing (met speciale aandacht voor de metafysica, de filosofische mensopvatting, en de opvatting over maatschappelijke ordening), voordat ik achtereenvolgens enkele kritische en hermeneutische opmerkingen maak.

Het eerste paradigma dat ik bespreek noem ik het paradigma van 'was en goud'. Die aanduiding ontleen ik aan een literaire vorm – *sem-ena-werq* – die speelt met een dubbele betekenis: een oppervlakkige ('was') en een diepere ('goud'). Centraal in mijn analyse staat het dualistische verstaan van de werkelijkheid dat de filosofische basis vormt van dit paradigma. Ik laat zien dat het metafysische aspect van zijn wereldbeschouwing een complex karakter heeft. Het verstaan van de relatie tussen God en wereld heeft zowel dualistische als monistische trekken. Wat het laatste betreft, God wordt gezien als de schepper van alles. Tegelijk heeft de materiele wereld een zekere mate van zelfstandigheid ten opzichte van God. Het gevolg daarvan is dat de metafysica van het 'was en goud' paradigma gekenmerkt wordt door een dichotomie tussen wat als heilig en wat als profaan wordt gezien. De opvatting van de mens is hiermee nauw verbonden. De menselijke persoon wordt gezien als strijdperk tussen heilig en profaan. Omdat het paradigma het 'heilige' boven het 'wereldse' plaatst, heeft de strijd (*gadel*) binnen de menselijke persoon vooral te maken met het streven zich los te maken van de 'wereld'. Dit vereist het gedeeltelijk en soms totaal afzien van betrokkenheid bij de materiele werkelijkheid van bijvoorbeeld arbeid en persoonlijke ontwikkeling: de concentratie op de geestelijke aspecten van het menselijk

leven vereist het onderdrukken van ‘wereldse verlangens’ zoals het streven naar *tigab* (verzadiging of bevrediging) dat dikwijls met autonomie wordt geassocieerd. Ook het verstaan van de samenleving heeft een eigen karakter. Gezien het dualistische karakter van de metafysica zou je verwachten dat ook de opvatting van de samenleving daardoor gekenmerkt zou worden. Opvallend is daarom dat de manier waarop de samenleving wordt gezien een vreemde combinatie van dualisme en monisme vertoont. De politiek – een ogenschijnlijk ‘wereldse’ aangelegenheid – springt over de grens van het ‘wereldse’ heen en is nauw verbonden met de sfeer van het heilige. Dit blijkt op twee manieren. In de eerste plaats wordt de natie beschouwd als ‘verbondsvolk’ vanwege de unieke relatie met God en de speciale belofte die daarmee wordt verbonden. In de tweede plaats wordt de koning beschouwd als Gods gezalfde, terwijl de kerk zichzelf niet alleen ziet als de hoedster van het geestelijk welzijn maar ook een belangrijke rol voor zich opeist voor het bepalen van de publieke agenda.

In mijn schets van de historische achtergrond van dit paradigma laat ik zien dat het opvallende verstaan van de samenleving zijn oorzaak vindt in de combinatie van twee moeilijk met elkaar te verbinden religieuze en filosofische tradities: het Platoonse dualisme en het Joodse monisme. De Joodse invloed heeft te maken met het feit dat Ethiopië vele malen genoemd wordt in de bijbel. Voor de latere ontwikkeling is van groot belang een invloedrijke mythe – Kebre Negest – die de bijbelse geschiedenis van de koningin van Scheba en koning Salomo aanvult met het oog op een politieke agenda: het Ethiopische koningshuis wordt met dat van Israël verbonden door het verhaal van een zoon van Salomo en de koningin van Scheba die koning wordt van Ethiopië; bovendien wordt de kerk in verband gebracht met Israël op grond van de overtuiging dat de ark van het verbond naar Ethiopië is gebracht. Op deze wijze wordt het koningshuis van Ethiopië gelegitimeerd door Gods verkiezing zoals die blijkt in de afstamming van Salomo en het overbrengen van de ark van het verbond van Israël naar Ethiopië. De Griekse invloed aan de andere kant heeft te maken met de achtergrond van de Ethiopische Orthodoxe kerk in de Alexandrijnse traditie waarvan de theologie in belangrijke mate gevormd is door de Platoonse filosofie. In plaats van te kiezen voor een van beide tradities heeft het ‘was en goud’ paradigma ervoor gekozen ze met elkaar te verbinden en pragmatisch nu eens van de ene dan weer van de andere gebruik te maken, afhankelijk van wat in de gegeven omstandigheden het beste uitkwam.

In de Kritische Opmerkingen ga ik verder in op de vreemde menging van deze twee verschillende tradities. In de eerste plaats bespreek ik kort enkele karakteristieke kenmerken van de Platoonse traditie en laat ik zien hoe deze werden aangepast aan de Ethiopische situatie. Daarna ga ik kort in op de aard van het Hebreeuwse monisme, enerzijds aan de hand van de geschriften van de Joodse denker Ben Sirah, anderzijds in verband met de praktijk van de relatie tussen politiek en godsdienst in de geschiedenis van Israël. Hoewel de koningen van Israël die afstamden van David en Salomo een bijzondere belofte van God hadden, waren zij nooit boven kritiek verheven zoals het Oude Testament keer op keer laat zien. Bovendien golden de beloften die aan het verbond met God verbonden waren evenzeer de materiële als de geestelijke aspecten van het leven. Tenslotte ga ik in op de problemen die het gevolg zijn van de combinatie van enerzijds de dualistische werkelijkheidsopvatting, waarin de materiële kant van de werkelijkheid wordt ondergewaardeerd om alle nadruk te kunnen leggen op de geestelijke kant, met anderzijds de opvatting van het Hebreeuwse monisme waarin de nadruk ligt op het integrale karakter van heel de werkelijkheid als schepping van God. Na te hebben gewezen op de conceptuele problemen van een dergelijke verbinding laat ik de praktische gevolgen zien. In de eerste

plaats heeft de sterke nadruk op de betekenis van het verbond voor het politieke en sociale leven door de dualistische interpretatie ervan geleid tot een sterk hiërarchische samenleving waarin koningen geacht worden boven elke kritiek verheven te zijn, omdat ze door God zijn uitgekozen. In de tweede plaats heeft de hiërarchische structuur van de samenleving geleid tot wantrouwen tussen de verschillende maatschappelijke klassen. In de derde plaats heeft de eenzijdige waardering voor het geestelijke aspect van het menselijk leven de bredere ontwikkeling van de Ethiopische vindingrijkheid en creativiteit verhinderd, zoals die zichtbaar is geworden in het unieke karakter van de Ethiopische beschaving.

In het laatste deel van dit hoofdstuk, Hermeneutische Opmerkingen, richt ik mij op de invloed van het denken in termen van 'was en goud' op de opvattingen over onderwijs en opvoeding, communicatie, en literatuur en de interpretatie daarvan. Ik laat zien dat de onderwijsfilosofie alle nadruk legt op het verloochenen van 'deze wereld' en het bevorderen van een ascetische levensstijl als de 'geestelijk' meest passende wijze van bestaan. Communicatie wordt, vanwege de dualistische invloeden, gekenmerkt door dubbelzinnigheid en indirectheid. Literatuur en de interpretatie daarvan staan sterk in het teken van wat ik 'dogmatische allegorisering' noem. Ik eindig dit onderdeel met de vraag of het volgende paradigma de problemen van het 'was en goud' paradigma zal kunnen oplossen.

In de conclusie van het hoofdstuk vat ik de positieve en negatieve punten samen. Positief is onder anderen de schepping van een nationaal groot verhaal (een verhaal met een surplus aan betekenis) dat de etnisch en cultureel veelvormige natie verbonden heeft gehouden, een unieke Ethiopische beschaving in stand heeft gehouden en ethische principes heeft vorm gegeven vanuit de notie van *feraha-egziabeher* (ontzag voor God). Negatief zijn bijvoorbeeld het bijna dogmatische dualisme tussen heilig en profaan, een tendens het verleden te romantiseren verbonden met argwaan tegenover verandering en vooruitgang, en een traditie van dubbelzinnigheid die sociale contacten en communicatie vertroebelt.

In Hoofdstuk Twee analyseer en evalueer ik het paradigma van 'demystificatie' – een paradigma dat gekenmerkt wordt door de poging de rol van de godsdienst bij het bepalen van politieke agenda's te beperken en het besef dat Ethiopië het 'volk van het verbond' is te ondermijnen. Dit paradigma is nauw verbonden met modernisering.

Vanwege het complexe karakter van het paradigma van 'demystificatie' begin ik dit hoofdstuk met Historische Achtergrond. In termen van tijd gaat de inspanning tot 'demystificatie' in Ethiopië terug tot de 16de eeuw toen Zará Yaeqob rationaliteit als leidend beginsel verkoos boven dogma en traditie. In termen van handelende personen omvat het behalve Zará Yaeqob Protestantse bewegingen van de 17de tot de 20^e eeuw en de Dergue, de Ethiopische vorm van Marxisme in de 20^e eeuw. De complexiteit vindt zijn oorzaak niet alleen in de tijd die het paradigma overspant maar ook in de verschillende agenda's en ideologieën van de handelende personen. Zará Yaeqob doet een beroep op de rationaliteit van het hart als het middel om de waarheid te leren kennen, het Marxisme van de Dergue probeert een radicale vorm van modernisering tot stand te brengen, terwijl het Protestantisme geleidelijk steeds sceptischer komt te staan tegenover vooruitgang.

Bovendien, de inspanningen tot modernisering kwamen niet tot stand binnen een samenhangend verband. Zará Yaeqobs weigering zich te voegen naar traditie en dogma bleef in hoge mate een geïsoleerd gebeuren. De inspanningen van de Protestantse zendelingen vanaf de 17de eeuw waren niet gericht op het moderniseren van de samenleving. Ook al probeerden de Ethiopische keizers hen daarvoor te gebruiken, zij wilden

de Ethiopische Orthodoxe kerk hervormen, overigens nauwelijks met een ander resultaat dan dat zij wantrouwen opriepen. In de 20^e eeuw toonde keizer Haile Selassie duidelijk belangstelling in modernisering, tenminste in de materiële aspecten daarvan. Zijn voorzichtige pogingen, gericht op technologische vernieuwingen zonder de filosofische en sociaal-politieke status quo in de samenleving aan te tasten, vielen evenwel niet in goede aarde bij de opkomende jonge generatie die ongeduldig uitzag naar meer ingrijpende veranderingen. De Dergue kwam daarom op het juiste moment als een beweging die kon aansluiten bij de behoefte aan verandering bij grote groepen van de bevolking. Maar omdat de Dergue geen uitgewerkte visie had waarin de Ethiopische identiteit verbonden kon worden met het verlangen naar verandering, koos het voor de ideologie van het Marxisme en kreeg daarom als beweging een radicaal gezicht. Als zodanig betekende de Dergue een radicale uitdaging voor het religieus geladen paradigma van 'was en goud', vooral ook omdat het voor de eerste keer in de geschiedenis van Ethiopië een radicaal seculier paradigma introduceerde.

In het tweede deel van Hoofdstuk Twee analyseer ik de wereldbeschouwing van het paradigma van 'demystificatie'. Zoals verwacht kan worden op grond van het deel over de historische achtergrond is ook de wereldbeschouwing complex. Er is één gemeenschappelijk element: alle vormen van dit paradigma reageren tegen het paradigma van 'was en goud' met zijn nadruk op mysterie en leggen meer nadruk op het gebruik van de rede of het verstand. Wat betreft de metafysica, bij zijn beroep op de rationaliteit van het hart tegenover traditie en dogma bleef Zará Yaeqob spreken van God als schepper: God is oorsprong van de scheppingsorde en de rationaliteit van het hart is het middel om deze orde te leren kennen. Het Protestantisme legt meer nadruk op het gezag van de Schrift als bron van autoriteit, ook al gaf (en geeft) het ruimte aan het individu en zijn verstand om de werkelijkheid te verstaan. De Dergue beschouwde daarentegen de rol van godsdienst voor het verstaan van de werkelijkheid als overbodig, zo niet verwerpelijk, en streefde naar een radicale 'demystificatie'. Wetenschap en rationaliteit werden de enige maatstaf voor het kennen van de geschapen werkelijkheid in heel haar verscheidenheid. Ook de opvatting over de mens was heel verschillend. Zará Yaeqob zag het wezen van de menselijke persoon in zijn of haar redelijke vermogen, terwijl voor het Protestantisme de leer van de mens als *imago Dei* centraal stond. De Dergue daarentegen definieerde de mens als *homo economicus*, het menszijn wordt bepaald door wat iemand produceert. Ten aanzien van de samenleving stond Zará Yaeqob een egalitaire benadering voor op grond van zijn overtuiging dat ieder mens gekenmerkt wordt door zijn of haar redelijkheid. De protestanten namen in de tijd van de Dergue afstand van 'aardse activiteiten' en beschouwden zichzelf vooral als burgers van een hemels koninkrijk (*semayawi zega*). De Dergue daarentegen introduceerde heel slim de notie van *hebretese bawinet*, een eigen idee van een socialistische gemeenschap. Op deze wijze konden zij aansluiting vinden zowel bij het Ethiopische besef van nationale eenheid als bij de internationale geopolitieke situatie (vooral het communisme).

In het derde deel, Kritische Opmerkingen, begin ik met het probleem van de modernisering in Ethiopië. Ik bespreek de verschillende betekenissen van het begrip en geef mijn eigen definitie in termen van een integrale ontwikkeling van het rijke potentieel van de schepping terwijl tegelijk recht gedaan wordt aan de sociale en culturele identiteit van de samenleving waarom het gaat. Daarna bespreek ik de ideeën van Afework en Gebre-Yesus om te illustreren hoezeer modernisering Ethiopië voor een uitdaging plaatst. Aan de ene kant willen Ethiopiërs, vooral mensen die behoren tot de elite zoals Afework en Gebre-Yesus, met de andere volken meedoen in het koor van de vooruitgang. Aan de andere kant

hebben zij besef van de risico's die de modernisering meebrengt voor de Ethiopische identiteit. Maar hun voorstellen, respectievelijk om Ethiopië via een (tijdelijke) vorm van kolonisatie door Italië te laten moderniseren (Afework) en door het voorbeeld van Japan te volgen van uiterlijke modernisering zonder innerlijke verandering (Gebre-Yesus), hadden geen werkelijke gevolgen. Het voornaamste probleem van hun voorstellen is dat zij het technologische aspect van de modernisering wilden stimuleren zonder daaraan een innerlijke verandering van het Ethiopische denken te verbinden.

Wat betreft beoordeling van de drie vertegenwoordigers van de modernisering die we hebben besproken, met betrekking tot Zará Yaeqob constateer ik dat hij een werkelijke bijdrage geeft in de zin van een herontdekking van de positieve waarde van de materiële werkelijkheid, zonder dat hij daarmee afscheid neemt van de religieuze wortels van de Ethiopische identiteit. Rationaliteit is voor hem intrinsiek verbonden met de scheppingsorde en een gave van God als schepper. Maar het feit dat hij een eenling was betekent dat zijn opvattingen weinig invloed hebben gehad, althans in zijn eigen tijd. De Dergue kwam met de ontkenning van de betekenis van godsdienst en geloof en verving hen door het wetenschappelijk socialisme als het enige antwoord op de problemen van Ethiopië. De daarmee gegeven totale vervreemding van de Ethiopische identiteit en het gebruik van gewelddadige middelen zoals 'rode terreur' hadden tot gevolg dat de Dergue er niet in slaagde de harten van de Ethiopiërs te winnen voor de modernisering. Hoewel het Protestantisme in veel opzichten een evenwichtiger opvatting had wat betreft de relatie tussen het geestelijke en materiële, leidde de idee van *semayawi zeginet* toch tot een isolatie ten opzichte van de samenleving als geheel en slaagde het er niet in een integrale benadering te ontwikkelen voor de modernisering van de Ethiopische samenleving.

In de Hermeneutische Opmerkingen laat ik zien dat, net als bij het paradigma van 'was en goud', ook in dit paradigma onderwijs, methoden van communicatie en literaire teksten en hun interpretatie worden gebruikt om ideologische doelen te verwezenlijken. Ik laat zien hoe er, anders dan in het paradigma van 'was en goud', een zekere mate van directheid en ook waardering van de materiële werkelijkheid groeit als het gaat om onderwijs, communicatie en literatuur. Dat betekent niet dat de dubbelzinnigheid en indirectheid van het paradigma van 'was en goud' helemaal verdwijnen. Bij het onderwijs wordt die invloed sterk beperkt door de invloed van de overheid, maar als het gaat om communicatie en literatuur blijven indirectheid en allegorisering in sterke mate bepalend.

In de conclusie vat ik opnieuw de sterke en zwakke punten samen. Daarbij geef ik speciale aandacht aan de Dergue vanwege zijn grote invloed en veelzijdige inspanningen om de Ethiopische samenleving te veranderen. Tot de sterke punten behoort de gerichtheid op de toekomst en de nadruk op vooruitgang, het verwerpen van het dualisme en de positieve waardering van de materiële werkelijkheid, het bewaren van de nationale eenheid en integriteit, en de poging om (het bezit van) land en identiteit met elkaar te verbinden. Negatief is het feit dat de Dergue er niet in geslaagd is recht te doen aan het religieuze karakter van de Ethiopische samenleving en de daarmee verbonden betekenis van de notie van verbond, met als resultaat vervreemding ten opzichte van haar culturele wortels. Blindheid voor de betekenis van inheemse noties, zoals verbond, die een blijvend surplus aan betekenis hebben als een dieptelaag van de feitelijke geschiedenis, leidde ook tot een gebrek aan begrip tussen de politieke elite, die een oppervlakkige vooruitgang en verandering voorstond, en de gewone mensen waarvan de identiteit en wijze van leven bepaald werd door religieuze overtuigingen. Het explosieve karakter van de nagestreefde

veranderingen en het gebruik van geweld om de gestelde doelen te bereiken leidden niet tot een oplossing van de problemen van Ethiopië maar eerder tot een verscherping ervan.

In het Derde Hoofdstuk analyseer ik het paradigma van 'compartimentalisering'. Hoewel het voortkomt uit de inheemse sociale en politieke dynamiek, stel ik de vraag of het paradigma van 'compartimentalisering' trekken vertoont van een postmoderne wereldbeschouwing. Bij het onderzoek van deze vraag kom ik tot het resultaat dat er inderdaad enkele thema's in dit paradigma overlappen met het postmoderne denken. Bijvoorbeeld, net als het postmodernisme, staat het paradigma van 'compartimentalisering' argwanend en zelfs scherp afwijzend ten opzichte van een groot verhaal, met als resultaat dat het in zijn morele discours aandacht geeft aan marginale stemmen en etnische groepen. Het gevolg is dat de etnische identiteit een belangrijk uitgangspunt wordt voor de visie op de samenleving, de organisatie ervan en voor maatschappelijke praktijken. Tegelijk heeft deze benadering verstrekkende gevolgen, ook voor de wereldbeschouwing.

Een goede illustratie van deze verstrekkende gevolgen is dat de nadruk op de etnische identiteit een einde heeft gemaakt aan een metafysica die gebaseerd is op een gemeenschappelijk geloof. In plaats van te worden beschouwd als primitief of animistisch krijgen stamreligies een nieuwe rol op het nationale toneel. In plaats van het ene geloof dat de basis vormt voor het omvattende nationale grote verhaal laat dit paradigma 'volken en nationaliteiten' hun identiteit vinden in etnische en traditionele religieuze systemen. In plaats van te geloven in de ene transcendente God die alles heeft geschapen worden nu bergen, rivieren en bomen vereerd als de manier waarop tribale groepen de gunst van de goden over zich kunnen afroepen. Dit paradigma legt niet de nadruk op de menselijke persoon in termen van universele waarden; het verbindt menszijn ook niet met economische productie. Het ziet de menselijke persoon vooral als een product van etnische interactie – *homo ethnicus* – soms zelf op het niveau van de clan. Dit is in wezen het resultaat van het verwerpen van een metafysische samenhang, van individuele emancipatie op basis van individuele creativiteit en vernieuwing, en van een nationaal groot verhaal dat aan iedere Ethiopiër een eerbare plaats geeft zonder hem of haar noodzakelijk met de etnische groep waartoe hij of zij behoort te identificeren.

Het verstaan van de maatschappelijke organisatie in het paradigma van 'compartimentalisering' is nauw verbonden met zijn metafysica en filosofische mensopvatting. Etnisch federalisme is als uitgangspunt gekozen voor de vormgeving aan de Ethiopische samenleving. Teleurgesteld in de rol van de Ethiopische Orthodoxe kerk verwerpt het paradigma de notie van verbond als een notie met een surplus aan betekenis. De verwerping van deze notie als een verbindende factor geeft op het politieke toneel ruimte aan de verwerkelijking van etnische idealen. De opmerkelijke opleving van traditionele religieuze praktijken is hiermee nauw verbonden – een verschijnsel waarvan sommigen denken dat het via de achterdeur een aanval is op de Ethiopische Orthodoxe kerk met haar notie van verbond als de voornaamste speler in de Ethiopische geschiedenis. De deconstructie van het Ethiopische grote verhaal in samenhang met de vervanging ervan door etnische kleine verhalen maakt een einde aan de betekenis van de notie van verbond.

Met het doel historische factoren te onderzoeken die enige achtergrond kunnen geven aan het paradigma van 'compartimentalisering' bespreek ik het Afrikaanse bevrijdingsdenken en het verschijnsel van globalisering. Het Afrikaanse bevrijdingsdenken heeft te maken met de strijd voor de emancipatie van bevolkingsgroepen die tijdens het kolonialisme onderdrukt werden. Omdat het bevrijdingsdenken gericht is op mensen van

wie de identiteit ondermijnd is door koloniale machten, wordt teruggerepen op het verleden als een middel voor de gemarginaliseerde groepen om hun identiteit te hervinden. Hoewel Ethiopië nooit gekoloniseerd is geweest door externe machten, heeft het zijn eigen vorm van bevrijdingsdenken. Volgens sommigen heeft er een interne kolonisatie plaats gevonden door de heersende groepen. Anderen benadrukken dat de Ethiopische theologie altijd een element van bevrijdingsdenken heeft gehad vanwege het belang ervan voor het verdedigen van de vrijheid van Ethiopië. In beide vormen is er overeenkomst met het bevrijdingsdenken in het algemeen. Wat het verschijnsel van de globalisering betreft, dat heeft een platvorm gecreëerd waar mensen met klachten over onderdrukking en marginalisering hun ervaringen en ideeën konden uitwisselen. Op deze wijze is het proces van 'compartimentalisering' en/ of het etnische federalisme in Ethiopië versterkt.

In mijn Kritische Opmerkingen geef ik vooral aandacht aan het etnische federalisme, het Afrikaanse bevrijdingsdenken en het tijdsbegrip. Ik kom tot de conclusie dat er belangrijke verbanden zijn tussen het etnische federalisme en het Afrikaanse bevrijdingsdenken. In de eerste plaats, beide proberen 'marginale stemmen' tot een belangrijk thema van het morele discours te maken. In de tweede plaats zijn beide op het verleden georiënteerd. Hoewel deze oriëntatie op het verleden enige waarde heeft met betrekking tot het verwerken van onrecht uit het verleden, zij is een duidelijke hindernis als het gaat om een positieve gerichtheid op de toekomst. Zij betekent namelijk dat de samenleving vooruit moet gaan met het gezicht naar het verleden. In feite worden de pijn en het ressentiment over het verleden overgebracht op de komende generaties, in plaats dat het pijnlijke verleden verwerkt wordt tot iets positiefs voor de toekomst.

In mijn Hermeneutische Opmerkingen geef ik aan hoe ook het onderwijs in dit paradigma gebruikt wordt om de menselijke identiteit te verbinden met het verleden. Communicatie wordt zo ingevuld dat de etnische veelvormigheid wordt benadrukt ten koste van een gemeenschappelijke 'logos'. Aan de andere kant bekritiseert de literatuur het 'niets' dat het gevolg is van het gebrek aan verbindende elementen in dit paradigma.

In de conclusie som ik weer de positieve en negatieve punten van het paradigma op. Positief is vooral dat marginale stemmen een plaats krijgen in het morele discours en dat geprobeerd wordt de verscheidenheid in de Ethiopische samenleving recht te doen. De negatieve kanten komen voort uit het feit dat de verbindende rol van het geloof, speciaal van de notie van verbond, in de samenleving wordt verworpen. Dit leidt tot het ontbreken van een kader waardoor de verscheidenheid in de samenleving bijeen gehouden kan worden, tot een onvoorwaardelijke negatieve houding ten opzichte van het verleden zonder de mogelijkheid de geschiedenis van Ethiopië positief te waarderen vanwege haar betekenis voor de eenheid in de samenleving, tot een oppervlakkige erkenning van de etnische vrijheden waarvan de grondwet spreekt, en tot een vooruit willen gaan terwijl het gezicht van de samenleving naar het etnische en tribale verleden is gericht.

Hoofdstuk Vier neemt de hoofdvraag van het onderzoek weer op: is het mogelijk de notie van verbond te gebruiken om aan de Ethiopische samenleving een perspectief te bieden dat tegelijk trouw is aan zijn identiteit en open voor een gezonde ontwikkeling in de toekomst? In dit hoofdstuk probeer ik een positief antwoord op deze vraag te geven. Met het oog daarop vat ik in het eerste deel nog eens de sterke en zwakke punten van de drie paradigma's samen. Bovendien laat ik zien, aan de ene kant waarom de notie van verbond zo belangrijk is voor de Ethiopische identiteit en aan de andere kant hoe groot de noodzaak is haar opnieuw te doordenken. Wat het eerste punt betreft wijs ik erop hoe sterk de notie

van verbond deel uitmaakt van de Ethiopische religiositeit, in het bijzonder bij gewone mensen. Voor het tweede punt kan ik volstaan met te herinneren aan de invloed van het paradigma van 'was en goud' op het traditionele verstaan.

In het tweede deel probeer ik elementen van de Reformatorische Wijsbegeerte en van het rabbijnse Joodse denken met de problemen van Ethiopië te verbinden. Ik kies voor deze twee tradities op grond van criteria van relevantie en plausibiliteit. De Reformatorische Wijsbegeerte geeft de mogelijkheid het dualisme te overwinnen door haar nadruk op het integrale karakter van de schepping; zij biedt een kader om wetenschap en rationaliteit te verbinden met de inheemse cultuur en inheemse normen vanwege het onderscheid tussen de concrete kennis van het dagelijkse leven en wetenschappelijke kennis – de laatste kan nooit omvattende kennis van de werkelijkheid claimen vanwege haar abstracte karakter – ; zij helpt de verabsolutering van het gezag van de staat of van individuen te bestrijden door te wijzen op een verscheidenheid van maatschappelijke verbanden, elk met een eigen karakter en eigen normen ('soevereiniteit in eigen kring'); en zij overwint de oriëntatie op het verleden doordat zij laat zien hoe de oorspronkelijke schepping is aangelegd op ontwikkeling van in de schepping gelegen mogelijkheden. Het rabbijnse Joodse denken aan de andere kant biedt een conceptueel kader om in te gaan op de onvruchtbare tendens tot isolatie en denken in termen van uitzonderlijkheid, de maatschappelijke verdeeldheid en de geprivilegieerde positie van bepaalde groepen wat de macht betreft, die traditioneel met de notie van verbond worden geassocieerd. Het doet dit door de notie van verbond te verbinden met belangrijke thema's van de tegenwoordige samenleving zoals democratie en multiculturalisme.

In het derde deel probeer ik de hermeneutiek van verbond te ontwikkelen in relatie tot de maatschappelijke werkelijkheid van Ethiopië. Ik bespreek de drie thema's die ook in de andere drie hoofdstukken aan de orde zijn geweest (metafysica, filosofische mensopvatting en de visie op de samenleving) met gebruikmaking enerzijds van de notie van roeping en verantwoordelijkheid – ideeën die ik ontleen aan de Reformatorische Wijsbegeerte – en anderzijds van enkele inheemse Ethiopische noties. In verband met metafysica bespreek ik het begrip *fereha-egziabeher* (ontzag voor God), en verbind dat met het verstaan van de schepping als antwoord op een belofte-bevel tot bestaan. Op deze wijze wordt de nadruk gelegd op de afhankelijkheid van de schepping ten opzichte van de Schepper zowel wat betreft de materiële als de geestelijke kant, op de integrale goedheid van heel de schepping die daarmee verbonden is, en op de openheid voor ontwikkeling in de tijd. Wat betreft de mensopvatting verbind ik de notie van *sew le sew* (mens voor mens) met het verstaan van de menselijke persoon in termen van roeping en verantwoordelijkheid (*homo respondens*). Op deze wijze wordt wederzijdse verantwoordelijkheid in de context van gemeenschapsrelaties verbonden met de nadruk op de creatuurlijke mogelijkheden van elk individu. In verband met de samenleving laat ik zien hoe de noties van *mechachal* (verdraagzaamheid) en *metesaseb* (wederzijdse steun) een relatie hebben met de principes van differentiatie en integratie die in het deel over de Reformatorische Wijsbegeerte zijn besproken. Terwijl de verbinding van de notie van *fereha-egziabeher* met de idee van integraliteit van de Reformatorische Wijsbegeerte laat zien hoe het dualisme kan worden overwonnen, probeer ik door de verbinding van *sew le sew* met *homo respondens* een evenwichtige opvatting van de menselijke persoon mogelijk te maken door recht te doen zowel aan individuele mogelijkheden als aan maatschappelijke verantwoordelijkheid. Aan de andere kant, de verbinding van de noties *mechachal* en *metesaseb* met het Reformatorische en Joodse denken over de samenleving laat zien hoe het hiërarchische karakter van de

samenleving, het onvruchtbare isolationisme en de politieke hegemonie van bepaalde groepen overwonnen kan worden door een sociaal en politiek systeem in te voeren dat gericht is op brede participatie en dat de grenzen van de verschillende maatschappelijke verbanden respecteert zodat deze gevrijwaard zijn van een ongezonde inmenging door andere verbanden zoals de staat en de kerk.

Ik sluit het hoofdstuk af met aan te tonen hoe de hermeneutiek van verbond vruchtbaar kan worden gemaakt voor het opnieuw doordenken van onderwijs, communicatie en literatuur. Het belang van de hermeneutiek van verbond voor de Ethiopische onderwijsfilosofie is divers: (1) op grond van het principe van soevereiniteit in eigen kring mag het onderwijs niet langer ondergeschikt gemaakt worden aan de belangen van overheden en ideologieën; (2) door weer de nadruk te leggen op roeping en verantwoordelijkheid worden studenten geholpen hun persoonlijke roeping te ontdekken en te volgen zonder het besef van verantwoordelijkheid te kort te doen; (3) de geschiedenis en identiteit van Ethiopië kan een eigen plaats krijgen maar op zo'n manier dat er een open houding is naar de toekomst. Met het benadrukken van deze punten laat ik zien dat de notie van verbond, verstaan in termen van roeping en verantwoordelijkheid, een beter perspectief biedt dan *tezeta* (nostalgie), een begrip dat voorgesteld is door Maimire. Op het gebied van communicatie geeft de hermeneutiek van verbond de figuur van *sem-ena-werq* als voorbeeld van openheid voor positieve culturele ontwikkeling in de Ethiopische samenleving in het verleden. Tegelijk stel ik voor dat het verbondsdenken, speciaal in termen van verantwoordelijkheid en transparantie, de negatieve kanten van de *sem-ena-werq* traditie ongedaan probeert te maken. Op het gebied van literatuur geef ik aan dat het rigide karakter ervan in termen van indirectheid, veinzerij en dubbelzinnigheid overwonnen moet worden door ruimte te geven aan andere benaderingen waarin unieke individualiteit en een meer lucide stijl tot ontwikkeling kunnen komen. Vooral belangrijk is dat literatuur niet onder controle staat noch van de staat noch van de kerk, terwijl ze tegelijk wel in staat blijft maatschappelijke thema's aan de orde te stellen. Ik verdedig een verbondsbenadering die alle vrijheid geeft aan auteurs maar tegelijk de samenleving voorziet van materiaal dat nodig is om mensen tot zinvolle actie aan te sporen.

Op grond van de gegeven analyse kom ik tot de conclusie dat de notie van verbond in de geherinterpreteerde vorm inderdaad een perspectief kan bieden voor de overwinning van de duidelijke spanning tussen geloof en samenleving in Ethiopië. Tegelijk is het belangrijk te onderstrepen dat de hermeneutiek van verbond die ik voorstel in deze studie niet bedoeld is als een gouden parachute. De hermeneutiek van verbond zal zijn eigen beperkingen hebben. Niettemin, ik heb geprobeerd te laten zien dat zij het meest geëigende middel is om aan de ene kant de Ethiopische identiteit te herformuleren en aan de andere kant de samenleving positief te betrekken bij de politieke en economische praktijk. De hermeneutiek van het verbond is, om zo te zeggen, een dubbele hermeneutiek: zij bedoelt niet een kant-en-klaar interpretatiekader van boven op te leggen, integendeel zij streeft ernaar het surplus aan betekenis in de geschiedenis van Ethiopië, verborgen in verschillende inheemse noties van gewone mensen, te integreren op een wijze die aanzet tot een gezonde ontwikkeling van de Ethiopische samenleving.

(vertaald door Henk G. Geertsema)